

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

М. Сібільов, член-кореспондент
АПрН України

До питання про правові засоби сфери приватного права

Термін «правові засоби» відомий науковцям протягом тривалого часу. Але ставлення до нього з часом істотно змінювалося. Спочатку він використовувався як загальнолітературний, узагальнюючий термін. І лише з середини 60-х років ХХ ст. увага до правових засобів значно зростає. Це було пов'язано з тим, що саме у цей час концентровано вивчається і досліджується динаміка різних явищ правової дійсності, їх взаємозв'язок і роль у вирішенні економіко-правових проблем суспільства. Як відзначає С. Алексеев¹, логіка досліджень цілої низки загальнотеоретичних проблем, що здійснювалися відносно автономно, приводила різних дослідників до одного вузлового пункту, а саме до категорії правових засобів. Йдеться про такі загальнотеоретичні проблеми, як механізм правового регулювання суспільних відносин, система права, ефективність права, юридична (законодавча) техніка.

Отже, правові засоби — це категорія, яка безпосередньо стикається з найважливішими проблемами сучасного правознавства. Спочатку вивчення та аналіз правових засобів як наукової категорії здійснювалися виходячи саме з їх суто практичного значення на галузевому рівні¹. Питання про те, що

¹ Див.: Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация // Сов. государство и право. — 1987. — № 6. — С. 13.

² Див.: Знаменский Г. Л. Совершенствование хозяйственного законодательства: цель и средства. — К., 1980; Пугинский Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. — М., 1984; Шевченко Я. Н. Средства защиты в гражданском праве // Советское государство и право. — 1972. — № 7. — С. 55—62; Штефан М. И. Процессуальные средства, обеспечивающие защиту прав в гражданском судопроизводстве: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. — К., 1973.

слід розуміти під правовими засобами, вирішувалося в науці по-різному. Так, Д. Липницький та В. Огрязков¹ вважали, що правові засоби — це деякі правові інститути (договір, відповідальність) та галузеві методи реалізації законодавчих установлень. Методи правового регулювання відповідних галузей права Г. Знаменський² розглядав як «внутрішні» правові засоби. Існувала й думка про те, що правові засоби — це юридичні інструменти, котрі слугують вирішенню економіко-соціальних завдань³. Поширеним був і погляд на те, що правові засоби — це правові норми, правовідносини, санкції та інші об'єкти⁴. Як бачимо, зазначені автори не давали наукового визначення цієї категорії, а лише перелічували певні об'єкти (явища правової дійсності), що охоплювалися, на їх погляд, нею.

Перше наукове визначення категорії «правові засоби» було запропоновано Б. Пугінським, згідно з яким правові засоби — це поєднання (комбінації) юридично значущих дій, що здійснюються суб'єктами на свій розсуд у встановлених межах з метою досягнення цілей (інтересів), що не суперечать законодавству та інтересам суспільства⁵.

Аналізуючи це визначення, слід звернути увагу на низку істотних обставин. Хоча категорія «правові засоби» на момент її формулювання ще не була об'єктом спеціальних досліджень на загальнотеоретичному рівні, але вже було відоме ставлення фахівців із загальної теорії права до неї, оскільки система саме правових засобів, взятих в єдності, складала механізм правового регулювання, за допомогою якого забезпечувався результативний вплив на суспільні відносини⁶. Б. Пугінський не висловлює своєї незгоди з таким ставленням до правових

¹ Див.: *Липницький Д.* Право и предотвращение хозяйственных правонарушений // *Хозяйство и право.* — 1979. — № 10. — С. 15–20; *Огрязков В.* Участие юридических служб в разработке правовых средств обеспечения качества продукции // *Советская юстиция.* — 1977. — № 4. — С. 5–6.

² Див.: *Знаменский Г. Л.* Вказ. праця. — С. 213.

³ Див.: *Быков. А. Г.* План и хозяйственный договор. — М., 1975. — С. 32; *Рознатовский И. М.* Правовое регулирование планирования народного хозяйства СССР. — К., 1977. — С. 107.

⁴ Див.: *Замойский И. Е.* Эффективность хозяйственно-правовой работы. — К., 1982. — С. 62.

⁵ Див.: *Пугинский Б. И.* Вказ. праця. — С. 87.

⁶ Див.: *Алексеев С. С.* Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. — М., 1966. — С. 33–34.

засобів, а лише категорично заперечує віднесення до правових засобів норм права, правових інститутів та правовідносин. Обґрунтовуючи цю позицію, він наводить два аргументи. Перший з них носить суто формальний характер — не допускаються згідно з методологічним принципом, виробленим філософами, який іменується «бритвою Оккама», множення понять та введення в науковий обіг термінів для визначення об'єктів, які вже поійменовані достатньо точно сформульованими поняттями. Другий аргумент носить істотний характер. Оскільки явища правової дійсності мають різний операційних рівень, остільки не можуть охоплюватися єдиним терміном «правові засоби» такі однопорядкові явища, як правова норма, інститут права та правовідносини, з такими явищами принципово іншого операційного рівня, як, наприклад, договір, позадоговірні зобов'язання, заходи відповідальності тощо. Невисловлення Б. Пугінським незгоди з тим, що механізм правового регулювання становить узятя в єдності система правових засобів, дає підстави стверджувати, що він не заперечує віднесення до них таких елементів механізму правового регулювання, як: юридичні факти, акти застосування права, акти реалізації прав та обов'язків, оскільки всі вони можуть розглядатися як юридично значущі дії, а саме ця ознака правових засобів розглядається Б. Пугінським як вирішальна. За таких умов, на нашу думку, Б. Пугінський теж порушує принцип «бритви Оккама», оскільки погоджується із застосуванням до зазначених та вже поійменованих об'єктів терміна «правові засоби». Він і сам змушений зробити застереження про те, що у випадках, коли правовий засіб збігається з однойменним інститутом права (наприклад, коли йдеться про договір), слід щоразу підкреслювати, який зміст вкладається в застосований термін: розглядається він як інститут права чи як правовий засіб¹.

Згодом правові засоби стали об'єктом досліджень і на загальнотеоретичному рівні. Одним із таких дослідників був С. Алексєєв². Безумовно, він міг би, на наш погляд, виходячи з наведеного ним раніше визначення механізму правового регулювання, сформулювати і визначення правових засобів

¹ Див.: Пугинский Б. И. Вказ. праця. — С. 89.

² Див.: Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. — С. 12—19.

як сукупності елементів механізму правового регулювання, за допомогою яких забезпечується результативний вплив на суспільні відносини. Але С. Алексєєв не зробив цього і віднайшов інший шлях для аналізу правових засобів. Вважаємо, що причиною цього була саме позиція Б. Пугінського стосовно поняття правових засобів. Погодження з нею вимагало від С. Алексєєва внесення відповідних коректив до розробленого ним вчення про механізм правового регулювання та його елементи. Саме у зв'язку з цим С. Алексєєв запропонував ідею розглядати правові засоби як один із видів такого родового поняття, яким є правові явища. З урахуванням різноманітності існуючих правових явищ він поділив їх на чотири групи, а саме: явища-регулятори (норми права, правоположення практики, індивідуальні приписи, права та обов'язки); явища правової форми (нормативні та індивідуальні акти); явища правової діяльності (правотворчість, правозастосування, тлумачення); явища суб'єктивної сторони правової дійсності (правосвідомість, суб'єктивні елементи правової культури, права наука)¹. Аналізуючи зазначені правові явища, С. Алексєєв дійшов висновку, що як правові засоби можуть розглядатися лише ті з них, які є субстанціональними у зв'язку з тим, що через ознаку субстанціональності правові засоби втілюють у собі регулятивну силу права.

Оскільки ознаці субстанціональності відповідають лише явища-регулятори через те, що вони становлять істотну частину правової матерії (субстанцію права і всієї правової системи), та явища правової форми через глибоку єдність у праві форми та змісту, С. Алексєєв запропонував відносити до правових засобів норми права, індивідуальні приписи, веління, договори, засоби юридичної техніки та всі інші інструменти регулювання суспільних відносин. Правові засоби, підкреслює він, мають і функціональну характеристику, оскільки норма права, індивідуальні приписи, веління, техніко-юридичний інструментарій розглядаються не самі по собі, не у всій повноті своїх властивостей і зв'язків, а переважно з боку їх активно-регулятивної ролі. Виходячи з цього, С. Алексєєв зробив два важливих висновки. По-перше, правові засоби не станов-

¹ Див.: Алексєєв С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. — С. 14.

лять особливих явищ правової дійсності, а охоплюють увесь діапазон субстанціональних правових явищ різних рівнів, які розглядаються з точки зору їх функціонального призначення як відповідних інструментів вирішення соціальних завдань. По-друге, питання про правові засоби — це питання не стільки про виокремлення тих чи інших фрагментів правової дійсності, скільки про їх особливе бачення в точно визначеному ракурсі — їх функціональному призначенні як інструментів вирішення соціальних завдань та реалізації цінності права¹. Виходячи з наведених засад, С. Алексєєв визначив правові засоби як норми права, індивідуальні приписи та веління, договори, засоби юридичної техніки, всі інші інструменти регулювання, що розглядаються в єдності характерного для них змісту та форми².

Отже, можна стверджувати, що позиція С. Алексєєва в цьому питанні базується на двох принципових положеннях. Правові засоби розглядаються ним як суто субстанціональний феномен, що має призначення інструмента для вирішення відповідних соціальних завдань. До складу правових засобів включаються лише явища-регулятори та явища правової форми і не входять явища правової діяльності. З останньою позицією С. Алексєєва важко погодитися, оскільки самі інструменти автоматично не можуть привести до необхідного правового результату. Потрібними є й діяння, певна активність суб'єктів, спрямована на використання цих інструментів. Ось чому більш вірною видається позиція в цьому питанні, висловлена О. Мальком, який вважає, що правові засоби (норми і принципи права, правозастосувальні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заходи заохочення, заходи покарання, акти реалізації прав і обов'язків тощо) — це правові явища, що знаходять своє відображення не тільки в інструментах (установленнях), а й у діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей³. Правові засоби, підкреслює

¹ Див.: Алексєєв С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. — С. 14–15.

² Див.: Там само. — С. 14.

³ Див.: Малько А. В. Правовые средства как общетеоретическая проблема // Правоведение. — 1999. — № 2. — С. 7.

О. Малько, виступають специфічним посередником між суб'єктом та об'єктом діяльності, між ідеальною уявною моделлю та матеріальним результатом, а тому вони неминуче включають у себе як фрагменти ідеального (інструменти, засоби-установлення — суб'єктивні права, обов'язки, заборони, заохочування, покарання тощо), так і фрагменти реального (технологію, засоби-діяння, спрямовані на використання інструментів — перш за все акти реалізації прав і обов'язків¹), тобто фактична поведінка суб'єктів, що втілюється в додержанні, виконанні та використанні ними норм права. Засоби установлення та засоби-діяння разом створюють необхідний та самодостатній для досягнення конкретної мети інформаційно-енергетичний комплекс ресурсів².

З таким поглядом на правові засоби пізніше погодився і С. Алексеев, відзначивши, що хоча правові засоби є субстанціональними явищами, але в них, у самому їх бутті є момент, що містить перспективу використання — можливість того, що певні суб'єкти «візьмуть їх у руки» і досягнуть з їх допомогою потрібного очікуваного результату³.

Підсумовуючи наведене, слід вказати на такі загальні істотні ознаки правових засобів. По-перше, вони мають правову природу, оскільки базуються на праві та за загальним правилом закріплюються в законодавстві. По-друге, за своїм змістом правові засоби є складними явищами, оскільки, з одного боку, з урахуванням їх субстанціональних характеристик вони виступають як відповідні інструменти, а з іншого — одночасно охоплюють і певні діяння суб'єктів, спрямовані на активне використання ними зазначених інструментів з метою досягнення відповідних цілей. По-третє, правові засоби в обох своїх складових (інструментальній та дійовій) не становлять якихось особливих явищ правової дійсності, невідомих і принципово відмінних від тих, які вже зафіксовано в існуючому понятійному апараті. По-четверте, правові засоби втілюють в собі регулятивну силу права, забезпечують зв'язок ідеального (мета) і реального (результат) та перехід належного (мета) в суще (результат).

¹ Див.: Малько А. В. Правовые средства как общетеоретическая проблема. — С. 8.

² Див.: Там само. — С. 9.

³ Див.: Алексеев С. С. Право. Опыт комплексного исследования. — М., 1999. — С. 351.

Постає питання про вплив методів правового регулювання на характер правових засобів. Проблема наявності зв'язку між правовими засобами, методами правового регулювання, галузями права та галузевими режимами вирішується в науці позитивно. Причому, якщо О. Малько лише обережно погоджується з тим, що відповідне поєднання правових засобів у правових режимах, методах правового регулювання надає «специфіку» галузям та інститутам права і відображає особливий порядок організації конкретних суспільних відносин¹ і не розкриває зазначеної специфіки галузей права, то С. Алексєєв у цьому питанні займає більш рішучу позицію. Він не тільки підкреслює, що в науці все більше утверджується думка про існування особливого юридичного інструментарію, притаманного тій чи іншій галузі права, її методу правового регулювання, а й стверджує, що кожна галузь права має свій набір специфічних правових засобів регулювання².

Тут необхідно звернути увагу на таку обставину. І О. Малько, і С. Алексєєв, говорячи про наявність зв'язку між правовими засобами та галузями права, безумовно мають на увазі не приватне і публічне право як супергалузі, а саме ті галузі права, які є елементами системи права, що дісталася пострадянським державам у спадок від колишнього СРСР. І все ж вони звертаються при цьому не до предмета — головного критерію поділу права на відповідні галузі права, а до методу правового регулювання, підкреслюючи, що саме він обумовлює зв'язок між галузями права і правовими засобами, притаманними ним. Ця обставина, на наш погляд, є дуже важливою з урахуванням того, що саме метод правового регулювання розглядається нами як єдиний критерій поділу права на дві супергалузі — приватне і публічне право³. Метод координації, при якому правове регулювання здійснюється на диспозитивних засадах, і загальнодозвільний тип регулювання суспільних відносин у сфері приватного права зумовлюють певну специфіку правових засобів, властивих цій сфері. По-перше, сам набір (перелік) правових засобів у сфері приватного права не носить ви-

¹ Див. *Малько А. В.* Вказ. праця. — С. 6.

² Див.: *Алексєєв С. С.* Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. — С. 13.

³ Див.: *Сібільов М.* Загальна характеристика сфери приватного права // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 2 (25). — С. 131.

черпного характеру, а тому вони, маючи правову природу, не завжди закріплюються в законодавстві; по-друге, ініціатива використання правових засобів належить будь-яким суб'єктам, оскільки вони є рівними; по-третє, необхідність узгодження суб'єктом-ініціатором запропонованих правових засобів з іншою стороною обумовлюють її активність; по-четверте, застосування правових засобів здійснюється з метою досягнення саме приватних цілей (інтересів).

З урахуванням як загальних, так і специфічних ознак правовий засіб сфери приватного права може бути визначено як складне правове явище, що базується на праві та за загальним правилом закріплюється в законодавстві, втілює в собі регулятивну силу права і уособлює відповідний інструмент та певні дії, спрямовані на його активне використання, з метою досягнення приватної мети (інтересу).

Питання про функції (основні напрямки використання) правових засобів слід віднести до таких, які є малодослідженими в науці. В узагальненому вигляді лише відзначається, що з використанням правових засобів досягаються цілі правового регулювання та фактичне втілення в життя власної цінності права. На нашу думку, правові засоби виконують дві функції, а саме: забезпечуючу та інформативну. Сутність першої функції полягає в тому, що правові засоби через втілену в них регулятивну силу права повинні забезпечувати суб'єкту, що їх використовує, досягнення відповідного результату (інтересу). О. Малько вірно підкреслює, що своєю «роботою» правові засоби забезпечують рух інтересу суб'єкта до певних цінностей. Але з його висновком про те, що цей рух є безперешкодним, а правові засоби гарантують справедливе задоволення інтересів суб'єкта¹, ми беззастережно погодитися не можемо, оскільки це вже залежить від змісту та ефективності правових засобів (як інструментів, так і технологій, що використовуються суб'єктом). Само по собі використання правових засобів, передбачених законом, не завжди автоматично призводить до задоволення, а тим більше до справедливого задоволення інтересу суб'єкта. Як відзначає В. Сирих, ефективно діючі норми покликані закріплювати такі правові засоби, які дозволяють нейтралізувати негативні чинники і підсилювати дію позитив-

¹ Див.: Малько А. В. Вказ. праця. С. 11–12.

них. В іншому випадку дія негативних чинників буде більш інтенсивною, ніж правові засоби. Відповідно і результат дії норми права буде іншим, порівняно з тим, який планувався правотворчим органом¹. Недосягнення суб'єктом мети (інтересу) при використанні відповідних інструментів або, навпаки, досягнення такої мети (інтересу) за допомогою інструментів, що не підлягали застосуванню, свідчить про неефективність (або низьку ефективність) правових норм, нормативних актів, що може бути зумовлено різними чинниками (відсутністю чи недостатністю необхідного інструментарію, в тому числі матеріальних або процедурних норм, наявністю можливостей для зловживання правом, існуванням необґрунтованих перешкод у реалізації прав тощо). Отже, правові засоби в процесі їх використання здатні «інформувати», і в цьому полягає сутність їх другої функції, про стан речей у сфері правового регулювання суспільних відносин. Вони, як вірно зазначає О. Малько, сигналізують про ступінь цивілізованості суспільства, є показником його правових можливостей та рівня правового розвитку, свідчать про зажаданість правової форми в упорядкуванні соціальних та інших зв'язків, конкурентоспроможність правових цінностей з цінностями, з одного боку, неправовими (організаційними, моральними тощо), а з іншого — протиправними².

Важливе значення має класифікація правових засобів сфери приватного права. Її розробці повинно, на наш погляд, передувати вирішення методологічного питання про засади її побудови. Необхідність цього зумовлена таким. Правові засоби приватного права характеризуються значними кількісними параметрами. Децентралізований характер регулювання суспільних відносин у сфері приватного права, що відбувається на диспозитивних засадах, наявність аналогії закону і права в цій сфері обумовлюють те, що перелік правових засобів, властивих цій сфері, як вже відзначалося, не може бути вичерпним і є відкритим. З урахування цього пропонується здійснити класифікацію правових засобів сфери приватного права на таких засадах. По-перше, ця класифікація повинна носити

¹ Див.: *Сырых В. М.* Истинность и правильность как критерии теоретической эффективности норм права. Эффективность закона. — М., 1997. — С. 10.

² Див.: *Малько А. В.* Вказ. праця. — С. 12.

ієрархічний характер і складатися з головної та допоміжної класифікації. Головна класифікація є первинною і охоплює такі правові засоби, які втілюють у собі, з одного боку, систему приватного права, а з іншого — особливості методу регулювання, притаманного саме цій сфері права. Допоміжна класифікація є вторинною, оскільки вона стосується певної диференціації окремих елементів, що становлять головну класифікацію правових засобів. По-друге, для здійснення головної класифікації слід спочатку визначити певні структурні елементи приватного права, які узгоджуються (обумовлюються) з його внутрішньою системою. Кожному із структурних елементів притаманні певні базові правові засоби. В свою чергу вони будуть (можуть) поділятися на родові, видові та підвидові правові засоби. Отже, у повній відповідності з відкритістю переліку правових засобів сфери приватного права головна класифікація їх теж буде відкритою. Зміна у складі правових засобів з необхідністю викликатиме корекцію їх класифікації.

З огляду на наведене для здійснення головної класифікації правових засобів сфери приватного права доцільно, на нашу думку, визначити такі структурні елементи приватного права, що узгоджуються з його внутрішньою системою: приватноправові відносини; відносини статички майнових прав; відносини динаміки майнових прав; відносини зі створення та використання результатів інтелектуальної діяльності; відносини із захисту прав у сфері приватного права.

Відповідно базовими правовими засобами кожного із зазначених структурних елементів сфери приватного права слід визнати такі. Для структурних елементів приватноправових відносин — приватноправова правосуб'єктність осіб, юридична особа приватного права, речі, особисті немайнові права, результати творчої (інтелектуальної) діяльності, дії та послуги, юридичні факти приватного права, правочини, суб'єктивні права та обов'язки. Для структурних елементів відносин статички майнових прав — право приватної власності, право на чужі речі, володіння, правомочності власника, спадкове право. Для структурних елементів відносин динаміки майнових прав — приватноправовий договір, позадоговірні зобов'язання сфери приватного права, приватноправове зобов'язання. Для структурних елементів по створенню та використанню результатів інтелектуальної діяльності — абсолютні права

(інтелектуальна власність), авторське право та суміжні права, патентне право, включаючи право на засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту товарів і послуг. Для структурних елементів відносин із захисту прав у сфері приватного права — правопорушення у сфері приватного права, захист цивільних (приватних) прав юрисдикційними органами, право на самозахист, відповідальність у сфері приватного права, позовна давність.

Подальший поділ базових правових засобів на родові, видові та підвидові можна показати на прикладі приватноправового договору.

Приватноправовий договір як базовий правовий засіб поділяється на такі родові правові засоби, як укладення договору, виконання договору, зміна та розірвання договору. Кожен із зазначених родових правових засобів поділяється на видові. Так, укладення договору як родовий правовий засіб охоплює такі видові правові засоби, як умови договору, оферта, акцепт. Підвидові правові засоби є не обов'язковими, а лише факультативними елементами головної класифікації. Так, якщо такий видовий правовий засіб, як умови договору, поділяється на підвидові (істотні, звичайні та випадкові умови), то акцепт як видовий правовий засіб не охоплює будь-яких підвидових правових засобів.

Допоміжна (вторинна) класифікація правових засобів сфери приватного права може здійснюватися за допомогою певних класифікаційних критеріїв. Так, залежно від складу правові засоби можна поділити на прості (неподільні) та складні (комплексні). До простих (неподільних) належать підвидові правові засоби та ті з видових, які не охоплюють собою жодних з підвидових засобів. Складними є базові та родові правові засоби, а також ті з видових правових засобів, які охоплюють відповідні підвидові правові засоби. Залежно від спрямованості дії правові засоби поділяються на загальні, регулятивні та охоронючі. До загальних правових засобів належать базові правові засоби першого рівня та всі похідні (родові, видові та підвидові) від них; до регулятивних — правові засоби другого, третього та четвертого рівнів; правові засоби п'ятого рівня залежно від строку дії правові засоби можуть поділятися на постійні та тимчасові, а залежно від їх характеру — на матеріальні та процесуальні (процедурні).

Наведена класифікація правових засобів сфери приватного права, що базується на визнанні залежності їх характеру від методу правового регулювання, властивого цій сфері, є ще одним доказом того, що кожній сфері права притаманні відповідні правові засоби.

Використання правових засобів, не властивих певній сфері права, призводить до неефективності правового регулювання і недосягнення відповідних цілей.

Надійшла до редколегії 10.04.01

І. Жилінкова, доцент НЮА України

Сімейне право: галузевий суверенітет чи десуверенізація?

Питання про природу сімейно-правових норм і місце сімейного права в системі права, без сумніву, належить до числа найбільш дискусійних. Не буде перебільшенням сказати, що воно вирішується не одним поколінням цивілістів. Аналіз цього питання неминуче виходить за рамки суто правових явищ і можливий лише з урахуванням загальнометодологічних, а часто і філософських аспектів. Яким є статус людини, включеної в коло вкрай своєрідних відносин, що зветься сімейними? Який ступінь її свободи та автономного цілепокладання і, навпаки, яка міра відповідальності та залежності від інших людей — членів сім'ї та суспільства в цілому? В чому полягають особливості здійснення сімейних прав і можливо-го зловживання ними? Які межі державного втручання в сімейне життя і чи належить воно повною мірою до приватної сфери існування людини? Ці загальні питання так чи інакше знаходять своє відображення в багаторічній дискусії цивілістів щодо місця сімейного права в системі права та засобів правового регулювання сімейних відносин.

Оскільки йдеться про досить тривалий (понад сто років) історичний проміжок, що вмістив у себе воістину глобальні соціально-економічні зміни, не дивно, що дискусію про сутність сімейно-правових норм важко назвати спільною для низ-